

змушені були звертатися до повітових писарів, яких постійно не вистачало. Крім цього, наявні випадки, коли збірники податків, користуючись неграмотністю селян, навмисно збільшували суму, включаючи до неї свої платежі, таким чином селяни були беззахисними перед свавіллям чиновників, а звернення до суду для вирішення зазначених вище проблем були поодинокими і рідко результативними [10].

Таким чином, аналіз повітових звітів Канцелярії Київського, Подільського та Волинського генерал-губернаторства свідчить, що тогочасна система відбування натуральних повинностей потребувала ретельного доопрацювання, а податкова система вимагала подальшого удосконалення.

1. Пешехонов А.В. *Экономическое положение крестьян в пореформенное время.* – М., 1911.
2. Погребинский А.П. *Очерки истории финансов дореволюционной России.* – М., 1954.
3. Чернуха В.Г. *Крестьянский вопрос в правительственной политике России (60-70 гг. XIX в.).* – Л.: Наука, 1972.
4. Ананьич Н.И. *К истории податных реформ 1880-х годов (Введение дополнительных сборов к промысловому налогу: 3-процентного и раскладного).* // *История СССР.* – 1979. – № 1-2.
5. Жвалюк В.Р. *Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.* – К., 2001.
6. *Центральный державный исторический архив у.м. Києві.* – Ф. 442. – Оп. 616. – Спр. 276.
7. Бржеский Н. *Натуральные повинности крестьян и мирские сборы.* – СПб., 1906.
8. Захаров В.Н., Петров Ю.А., Шацко М.К. *История налогов в России (IX – начало XX века).* – М., 2006.
9. Захаров В.Н., Петров Ю.А., Шацко М.К. *История налогов в России (IX – начало XX века).* – М., 2006.
10. Скибинский М.А. *Крестьянское мирское хозяйство, мирские капиталы, денежные сборы и взыскания, продовольственные запасы.* – СПб., 1895.

О.А. Буравський

СИСТЕМА ОРЕНДНИХ ВІДНОСИН У ЗЕМЛЕВОЛОДІННІ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

Дослідження змін в аграрній сфері в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. привертає велику увагу істориків. У цьому контексті науковий інтерес має проблема особливостей земельної оренди в землеволодінні Римо-Католицької церкви на Правобережній Україні. В українській історіографії вона не знайшла належного наукового висвітлення, за винятком окремих фактів, наведених у дисертації Е.О. Зваричука [1]. Метою представленої роботи є аналіз орендних відносин в землеволодінні Римо-Католицької церкви на Поділлі у другій половині ХІХ ст., зокрема, між римо-католицькими священиками та державними установами. Джерельною основою статті стали нові архівні документи про порушення представниками католицького кліру законодавства російського самодержавства щодо обмеження оренди землі.

На сьогодні залишається недослідженою система орендних відносин у землеволодінні Римо-Католицької церкви на Правобережній Україні, особливо після впровадження столипінської аграрної реформи, їх механізм та реалізація в тодішньому суспільстві.

Розглядаючи господарське становище Римо-Католицької церкви на Правобережній Україні другої половини ХІХ ст., необхідно зазначити, що католицькі священики вдавалися до таких способів одержання доходів, як здача костьольної землі в оренду.

Так, у Подільській губернії, у м. Кодим, ксьондз Шимбарський, незважаючи на урядову заборону, здав в оренду 30 дес. орної землі. Його дії стали відомі губернській владі. Місцевий землевпорядник попередив священика про їх незаконність. Тоді Шимбарський передав право на користування землею місцевим поміщикам Хоментовським, які згодом підписали угоду про обробіток землі з євреєм Штульцманом, котрий роздав її місцевим селянам. Губернські чиновники, з'ясувавши обставини справи, усунули ксьондза з посади на півроку й перевели до одного з капучинських монастирів Волинської губернії.

Замеховецький костьол здав в оренду 2 дес. 1730 сажнів орної землі селянам, а Ямпільський костьол – поміщику Бібловському, Гранівський костьол, надаючи оренду на 60 дес. орної землі, щорічно отримував 120 руб.

На правах оренди одержували земельні ділянки римо-католицькі священики від державних установ. 3 січня 1862 р. було підписано угоду між Кам'янецьким кармелітським монастирем та подільською палатою державного майна, за якою перший отримував 103 дес. орної землі [1, 88, 79, 82].

Орендні відносини особливо стали динамічними після впровадження столипінської аграрної реформи.

На Волині римо-католицькі священики здавали свої земельні ділянки на досить вигідних для них умовах. Наприклад, у рапорті Володимир-Волинського декана від 15 жовтня 1912 р. зазначалось, що проект контракту для Коритницького костьолу є вигідним, оскільки земля, яка здавалася на три роки селянину А. Петровському, не приносила ніякої користі, бо не оброблялася й заросла чагарниками. У документі передбачалось, що за розкорчування й утримання ділянки в належному вигляді А.Петровський звільнявся від сплати за землю. Якщо орендар не виконував цих умов або частково виконував, то відповідав своїм майном і позбавлявся права на користування землею [2, 2-4, 7].

Здавали земельні ділянки також під будівництво. Зокрема, настоятель Володимир-Волинського приходського костьолу ксьондз А. Тарпогурський уклав договір із дворянином Л. Шуровським, за умовами якого на орендованій землі буде споруджено двоповерховий будинок із торговельною лавкою; орендар мав сплачувати костьолу по 25 руб. протягом дванадцяти років. Після закінчення терміну оренди будинок без

компенсації витрат орендареві на будівництво переходив у власність косяюлу [3, 5 зв., 6].

Важливо підкреслити, що Луцько-Житомирська Римо-Католицька Духовна консисторія речно оберігала церковне землеволодіння й затверджувала проекти контрактів, що були особливо вигідні для римо-католицьких священників, та вносила зауваження до них. Так, у протоколі засідання Луцько-Житомирської Римо-Католицької Духовної консисторії було зроблено поправку до проекту документа про оренду ділянки землі, який був укладений між настоятелем Турійського прихорського косяюлу та міщанином І. Мессером. Зокрема, зазначено: у п. 4 договору після слів "очистити від очерету землю" потрібно поставити вимогу до орендаря "протягом десятиденного терміну" [4, 2-4].

Особливістю римо-католицького землеволодіння були хутори, які здавалися селянам також на правах оренди. Так, Луцько-Житомирська Римо-Католицька Духовна консисторія 23 липня 1913 р. затвердила проект контракту про здачу в оренду хутора, який належав Уланівському косяюлу в Литинському повіті Подільської губернії, селянам Малочерняхівської волості Бердичівського повіту Київської губернії Антону та Феліксу Залевським на дванадцятирічний термін з оплатою 14 400 руб. Крім орендної плати, зазначеної в контракті, орендарі повинні щорічно безкоштовно давати настоятелю Уланівського косяюлу ксьондзу Шептицькому 120 пудів вівса, 100 пудів озимої та ярої пшениці (по 50 пудів кожної), вісім возів озимої й чотири ярої соломи, п'ятсот пудів бурякової жучки. Умови договору також передбачали господарське ставлення орендарів до землі. Вони зобов'язані були щороку підживлювати кожна десятину гноєм не менш ніж 120 великих возів. Гній на полі повинен бути добре переораний. Після закінчення терміну контракту орендарі передавали настоятелю косяюлу виорані 2 поля пшениці, 2 поля конюшини, 2 поля під ячмінь та овес і одне поле глибокої оранки під картоплю [5, 2; 3, 4, 6 зв.].

Потрібно зауважити так: якщо траплялися випадки негосподарського ставлення до землі, настоятель косяюлу порушував судову справу. Так, настоятель Хабенського косяюлу Радомишльського повіту Київської губернії подав позов до Житомирського окружного суду про вилучення косяюльної землі з користування в міщанина Моргульця, який після закінчення терміну договору не захотів очистити орендовану ділянку. Настоятель просив Луцько-Житомирську Римо-Католицьку Духовну консисторію видати йому посвідчення на право заключати орендні договори на косяюльну землю терміном не більше року [6, 1-5].

Укладали контракти з римо-католицькими монастирями й представники польської магнатурії. Настоятель Ізяславського Бернардинського монастиря ксьондз В. Громадський на вигідних умовах здав в оренду на дванадцять років графу Й. Потоцькому водяний млин, за який граф щороку

сплачував 800 руб. Крім того, орендар зобов'язувався щорічно за свій рахунок здійснювати ремонт млина, верстатів, греблі та доріг, а також здати їх після закінчення терміну в належному вигляді [7, 1-4].

Особливі умови вирізняли орендний договір, що був укладений між настоятелем Мясківського римо-католицького косяюлу Ольгопільського повіту Подільської губернії та селянином цього ж повіту Платоном Трачем. У контракті зазначалось, що орендар зобов'язувався підживлювати землю гноєм або мінеральними добривами, але не мав права передати землю в оренду іншій особі без відома й згоди настоятеля косяюлу, сїяти на ній цукровий буряк для заводів. У договорі були визначені права орендаря: він мав переваги перед іншими на укладання нового контракту на цю ділянку землі [8, 4-5].

Римо-католицькі косяюли укладали вигідні контракти як з фізичними, так і юридичними особами. Настоятель Смілянського косяюлу здав в оренду поштово-телеграфному відомству на дванадцятирічний термін із оплатою 1600 руб. щорічно дерев'яний будинок на 13 кімнат із флігелем під розміщення поштово-телеграфної контори в м. Сміла Черкаського повіту Київської губернії [9, 1, 3].

Варто зазначити, що на початку XX ст. у зв'язку із зростанням на ринку попиту землі, орендна плата значно збільшувалася, це викликало невдоволення орендарів. Так, мешканці м. Лисянки Звенигородського повіту Київської губернії надіслали скаргу до Луцько-Житомирської Римо-Католицької Духовної консисторії на настоятеля Лисянського римо-католицького приходу, який збільшив їм плату за орендовану землю вдвічі. Розглянувши її, консисторія прийняла рішення не на користь заявників, зазначивши, що попередня ціна на землю не відповідала тогочасним цінам у м. Лисянці, а тому вартість землі в місті під торговельні лавки зросла. Отже, збільшення настоятелем орендної плати не обтяжливе для орендарів і не повинно бути приводом для висловлювання невдоволення та нарікань із боку. Унаслідок цього К. Манський, Ш. Халев, Я. Гудзь і М. Зільбергер, які відмовились укладати новий контракт, були виселені настоятелем із косяюльної землі, яку вони орендували впродовж двадцяти років [10, 1, 6, 7].

У висновку зазначимо, що римо-католицькі косяюли здавали свої земельні ділянки в оренду на досить вигідних для них умовах. Луцько-Житомирська Римо-Католицька Духовна консисторія затверджувала проекти контрактів, вносячи поправки, які відповідали інтересам римо-католицьких священників. А державні установи надавали в оренду земельні ділянки Римо-Католицькій церкві не на вигідних пропозиціях. Згідно з контрактом, від орендарів вимагалось господарське ставлення до землі, а хто його не дотримувався, був позбавлений права на користування землею.

Об'єктом орендних відносин були косяюльні земельні ділянки, хутори, млини, будинки тощо. Контракти з настоятелями косяюлів найчастіше

укладали селяни, міщани, дворяни, представники польської магнатурії, а також юридичні особи.

1. Зваричук Е.О. *Римо-Католицька церква на Поділлі кінця XVIII – початку XX ст.: економічний, суспільний та культурний аспекти.* – Дис. ... канд. істор. наук – 07. 00. 01. – Кам'янець-Подільський, 2005.
2. *Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО).* – Ф. 178. – Оп. 2 (м. 1). – Спр. 50.
3. ДАЖО. – Ф. 178. – Оп. 2 (м. 1). – Спр. 28.
4. ДАЖО. – Ф. 178. – Оп. 2 (м. 1). – Спр. 52.
5. ДАЖО. – Ф. 178. – Оп. 2 (м. 1). – Спр. 66.
6. ДАЖО. – Ф. 178. – Оп. 2 (м. 1). – Спр. 64.
7. ДАЖО. – Ф. 178. – Оп. 2 (м. 1). – Спр. 77.
8. ДАЖО. – Ф. 178. – Оп. 2 (м. 1). – Спр. 78.
9. ДАЖО. – Ф. 178. – Оп. 2 (м. 1). – Спр. 55.
10. ДАЖО. – Ф. 178. – Оп. 2 (м. 1). – Спр. 20.

**І.В. Довжук,
К.С. Гусс**

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ІНДУСТРІАЛЬНОГО РОБІТНИЦТВА ПІВДНЯ УКРАЇНИ В ПОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД

Сучасний період розвитку України характеризується глибокими зрушеннями в економіці, політиці, соціальній сфері, що потребує переосмислення багатьох проблем сьогодення, зокрема, переходу до ринкової економіки, створення і вдосконалення різних форм власності, докорінної зміни виробничих відносин. Для вирішення нагальних проблем сільського господарства особливо значимим є врахування уроків минулого. Виникає необхідність наукового пошуку та нового осмислення аграрної історії України як складової суспільно-цивілізаційного розвитку.

Вивчення сільського господарства визначається його важливим місцем у соціально-економічній системі України. Тому метою і завданням статті є висвітлення тих етапів розвитку аграрного сектора, які характеризувалися значними трансформаціями, призвели до суттєвих змін не лише у сільському господарстві, а й у соціально-економічній сфері в цілому. У цей період на українських землях слідом за європейськими державами було проведено аграрні реформи, які стосувалися ведення сільського господарства, його організації, соціально-економічних процесів на селі. Не менш важливим фактором, що надавав аграрним відносинам політичної специфіки, було посилення процесу урбанізації, яка в Україні мала свої характерні особливості.

Предметом є джерела формування індустріального робітництва Півдня України.

Окремих сторін цієї проблематики у своїх працях торкалися К. Воблій [1] та Т. Лазанська [2]. Темпи розвитку капіталістичної системи ведення господарства, процес перерозподілу земель в Україні, поширення серед сільського населення так званого заробітчанства в другій половині XIX – початку XX ст. досліджено М. Яворським [3]. У дослідженні І. Гуржія [4] проаналізовано сільськогосподарське виробництво в Україні в 60-90-х роках XIX ст. Питання розвитку сільського господарства та кризову ситуацію наприкінці XIX ст. в Росії розглянуто у праці Н. Єгіазарової [5]. Велика увага розвитку сільського

господарства України приділяється в "Історії Української ССР" [6].

Наприкінці XIX ст. українське народне господарство увійшло в систему світового капіталістичного господарства. Створення розгалуженої мережі залізниць, поява розвиненої важкої індустрії, тісний зв'язок із зовнішнім ринком через вивіз хліба, хоч і повільна, але неухильна інтенсифікація і машинізація сільського господарства означали цілковитий курс на модернізацію економічного устрою, на зразок західноєвропейського. Свій зв'язок зі світовою економікою Україна здійснювала через жваву торгівлю хлібом, завоювання світових цукрових ринків. Такий стан, як зазначав видатний дослідник-економіст К. Воблій, "прискорював і заохочував вщеплювання капіталізму в українське народне господарство". На заваді подальшому економічному зростанню України, власне і цілої імперії, більш повноцінному інтегруванню їх у світову економіку стояли пережитки в аграрному секторі економіки, державній надбудові та загальному колоніальному характері політики імперського уряду. Намагання підкорити процес розвитку капіталізму завданням збереження політичного лідерства і привілеїв поміщиків, непродуктивні витрати на утримання віджилої правлячої верхівки, поміщицького землеволодіння, опіка і пряма допомога неспроможним підприємствам, переважання політико-ідеологічних міркувань над економічною доцільністю стримували загальне індустріальне зростання України [2, 65].

Після аграрної реформи 1861 р. патріархальне господарство поступово руйнується. На селі з'являються соціальні групи: сільська буржуазія і сільські робітники із землею або без неї. Між ними існував прошарок середніх селян. В Україні цей прошарок у порівнянні з Росією був численним і так само економічно нестійким. Розшарування селянства привело до появи категорії людей, які зовсім не мали джерел для існування і поповнювали армію промислових робітників.

У результаті реформи селянське землеволодіння значно зменшилося: на Лівобережжі – на 42,6 %, на Правобережжі – на 50,5 %, у Південній Україні – на 58,9 %.

Грабіжницький характер реформи, розширення товарно-грошових відносин на селі приводило до обезземелення значної кількості селян. Зменшувалася частка душевого наділу. Протягом 1880-1900 рр. розмір надільної землі на рев'язку душу скоротився з 2,5 до 1,7 десятини. На ринку землі встановлювалися високі ціни, недоступні для більшості селян. До того ж ціни постійно зростали [7, 243].

Прогресуюче обезземелення, знищення індивідуальних господарств зумовили появу надлишків робочої сили в аграрному секторі та розвитку підприємництва.

Реформа 1861 р. привела до щонайгострішої аграрної кризи, масових голодувань селянства, до їхнього зубожіння і пролетаризації. Почалася поголовна втеча селян із сіл в міста та інші промислові центри. Наприкінці XIX ст. менше половини всіх селянських дворів не мали необхідних засобів для господарювання і жили в основному завдяки продажу